

У Другую сусветную

Чырвоная Армія ў Мора

Раніцай 17 верасня 1939 года Савецкі Саюз загадаў сваёй арміі перайсці польскую граніцу і ўзяць пад сваю пратэктцыю насельніцтва Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. На працягу пару дзён Чырвоная Армія без бою заняла ўсю тэрыторыю Заходняй Беларусі. Трэба сказаць, што савецкія вайскоўцы карэктна ставіліся да мясцовага насельніцтва. Неўзабаве пачала ўсталёўвацца савецкая ўлада, якая занялася пераводам эканомікі на савецкі лад. У вёсках Беласточчыны і ў маёй роднай вёсцы Мора пачалі арганізавацца калгасы. 2 лістапада 1939 года Заходняя Беларусь была аб'яднана з Беларускай ССР. Аднак ужо 5 снежня 1939 года СНК СССР прыняў пастанову аб высяленні ў Сібір, Казахстан і іншыя аддаленыя раёны краіны асаднікаў, афіцэраў польскай арміі і работнікаў лясной аховы. Вывозілі таксама ў Сібір і „кулацкія” сем'і з ліку беларускага насельніцтва.

Жыхар вёскі Мора Гіпаліт Паўлючук быў польскім „нарадоўцам”, як яго называлі аднасяльчане. Заклікаў ён між інш. людзей да таго каб нічога не куплялі ў яўрэйскіх крамах. Віноўнік якраз знаходзіўся ў Варшаве і таму прадстаўнікі савецкай улады помсціліся на яго сям'і, вывозячы ў Сібір яго маці, жонку і дачку. Па смерці Сталіна сям'я віноўніка вызвалілася з савецкага лагера. Жонка з дачкою асталіся жывыя ў Савецкім Саюзе, а старэнькая маці вярнулася памерці ў роднай вёсцы Мора. Паўлючук загінуў у Варшаве ў 1939 годзе.

Невялікі атрад Чырвонай Арміі затрымаўся таксама і ў маёй вёсцы Мора дзеля „ўтрымання парадку”. Мае аднасяльчане сустракалі чырвонаармейцаў без трыумфальных арак. Салдат размеркавалі па хатах. У нас пасяліўся даволі сімпатычны чырвонаарміец, які ўпадабаў сабе нашу вялікую хлебную печ, з якой высяліў мяне з братам. Набліжаліся

асення халады і мой бацька сцвердзіў, што каб печ была заўсёды цёплай, трэба прывезці дроў з Белавежскай пушчы. Наш салдат выказаў ахвоту паехаць з маім бацькам у лес, калі толькі будзе на гэта дазвол яго камандзіра. Дазвол такі мы атрымалі і адправіліся ў пушчу. Мой бацька марыў аб тым, каб да новапабудаванай хаты дабудоваць сены і камору. Таму апрача дроў патрэбныя былі піламатэрыялы. Бацька ўгледзеў сярод сухастою ў пушчы высокую сасну, якую спусцілі з чырвонаармейцам. „Прывезлі мы с хазяіном из леса длинную, длинную палку”, — хвастаўся потым савецкі салдат. Нягледзячы на гэта, што бацька мой стаў кульгаць, аднавілася недамаганне прастрэленай падчас першай сусветнай вайны нагі, я пайшоў вучыцца ў новаадкрытую ў Орлі беларускую дзесяцігодку. На нашым школьным пляцы салдаты танкавай часці, якая размясцілася ў Орлі, уладкавалі кінаперасоўку і на замацаванай на двух калках прасціне дэманстравалі ўвечары савецкія кінафільмы, якія я, мае школьныя сябры і мясцовае насельніцтва з цікавасцю глядзелі. Маё зацікаўленне савецкімі кінафільмамі было настолькі вялікае, што я пасля школьных заняткаў заставаўся ў Орлі да змяркання, каб паглядзець кінафільм і ўночы вяртаўся дахаты, пераадольваючы шэсць кіламетраў палявой балоцістай дарогі.

Галодны, пасля ўрокаў заглядаў я часам у мясцовую сталовую, у якой надта мне смакаваў гарачы, духмяны, упершыню піты рускі чай з булачкай, якому я нават прысвяціў верш. З прычыны недахопу ў магазінах цукру савецкія салдаты навучылі нас піць чай з цукеркай-ледзянцом за шчакою, у гэтак званую прыкуску.

Рускі чай

Ніхто калісьці ў вёсцы Мора

Не ведаў чаю — не сакрэт.

Быў нехта ад прастуды хворы —

Піць ліпавы давалі цвет.

Помню, у Орлі, у сталовай,

Са школы выйшаўшы бадай,

Першы раз у жыцці вясковым

Піў смакавіты рускі чай.

І калі перасохне ў горле

У спёку лета, цёплы май,

Прытомніца мне піты ў Орлі

Слаўны, духмяны рускі чай.

Беларуская дзесяцігодка ў Орлі

Капітан Чырвонай Арміі Лейкін пачаў арганізаваць у Орлі сельсавет, які ўзначаліў Рыгор Троц з Рудутаў. Асветныя ўлады ў кастрычніку гэтага ж года прыступілі да арганізавання пачатковага і сярэдняга школьніцтва. У той час, калі ў БССР праводзілася страшэнная русіфікацыя, савецкія ўлады ў доказ таго, што тут у нас таксама Беларусь, арганізавалі школы пераважна з беларускай мовай навучання. У Орлі, дзе пераважала яўрэйскае насельніцтва, арганізавалася беларуская дзесяцігодка. Прыйшлі сюды вучыцца дзеці з навакольных беларускіх сёл і неўзабаве школа ў сапраўднасці стала з перавагай беларускай моладзі. Пакуль што найвышэйшым класам у нашай дзесяцігодцы быў пяты, у якім вучыліся выпускнікі польскай даваеннай сямігодкі. Не было клопату са школьнымі падручнікамі — прывезлі іх з Мінска. Найбольшым клопатам аказалася камплектацыя настаўніцкага саставу. Настаўнікаў, валодаючых беларускай мовай, прывезлі таксама з Беларусі. Галоўнай асобай з прыезджых быў энергічны мужчына, гісторык па адукацыі — Антон Вісаковіч, які стаў нашым завучам (загдаваючым вучылішчам). Беларускаю мову пачаў навучаць Пётр Кароткі, худы, бледнатвары малады мужчына, вельмі хворы туберкулёзам лёгкіх. Пасля года настаўніцкай працы памёр ён у беластоцкай бальніцы. Прыехаў яшчэ да нас прыгожы малады настаўнік Павел Тычына, які надта падабаўся дараستاючым дзяўчатам. Вучыў ён нас аднак нядоўга — прызвалі яго ў Чырвоную Армію. З прыезджых быў яшчэ дасканалы настаўнік рускай мовы Антон Якімовіч, здаравяка, які, калі мы яго знервавалі, так моцна ўдарыў кулаком у парту, што выскачыла з яе чарніліца і чарніла палілося на вучня. Іншыя настаўнікі дзесяцігодкі паходзілі або з цэнтральнай Польшчы, або з Беластоцчыны. Навучала нас алгебры настаўніца яўрэйскага паходжання Лея Юнгерман, якая ўцякла з акупаванай немцамі Варшавы. З цэнтральнай Польшчы быў таксама настаўнік батанікі Смерэка. Шматгадовы кіраўнік даваеннай польскай сямігодкі ў Орлі Тадэвуш Врублеўскі вучыў нас нямецкай мове. Пасля года працы савецкія ўлады арыштавалі яго за ўдзел у вайне з бальшавікамі ў 1920 годзе і пасадзілі ў беластоцкую турму. Вызвалілі яго потым немцы і працаваў ён перакладчыкам у арлянскай гміне. Жонку Тадэвуша, Марыю (таксама настаўніцу), з дзяцьмі Данутай і Веславам саветы вывезлі ў Сібір і пасля смерці Сталіна вярнуліся яны ў Польшчу. Працавалі яшчэ ў дзесяцігодцы ў Орлі настаўнікі, якія паходзілі з Беластоцчыны: Ілья Федаровіч, які ў пасляваенны перыяд працаваў у Ваяводскай радзе нарадовай у Бела-

стоку і Рыгор Трашчотка, родам са Старога Беразова, настаўнік фізкультуры, якога потым забілі немцы. Васіль Лашкевіч, родам з Орлі, быў дасканалым матэматыкам.

Перад настаўнікамі мясцовага паходжання асветныя ўлады паставілі надта цяжкі абавязак: паведамілі, што калі яны на працягу паўгода не пройдуць з навучаннем свайго прадмета на беларускую мову, дык іх вызваліць з работы. Найхутчэй справіліся з гэтым Лея Юнгерман і Тадэвуш Врублеўскі, які шмат гадоў працаваў у беларускім асяроддзі. Найбольш цяжасцей з пераходам на беларускую мову меў настаўнік Смерэжа, памагаў я яму перакладаць на беларускую мову яго канспекты з батанікі, якія ён потым чытаў нам на ўроках.

У міжваенны перыяд у польскай сямігодцы ў Орлі з вёскі Мора вучыліся толькі я і мой сябра Кірыла Філіманюк. У беларускую дзесяцігодку далучыліся да нас яшчэ мой сусед Дзмітры Аліфярук і Уладзімір Юрчук. Хадзіў я ў аддаленую ад маёй вясковай хааты на шэсць кіламетраў арлянскую школу ў старых ботах, якія ўжо звальваліся з маіх ног. Глянуўшы на мяне, наш завуч Антон Вісаковіч сказаў: „Табе, дружа, патрэбныя абавязкова новыя боты. Ці ў тваёй вёсцы ёсць нейкая крама?” Ёсць, адказаў я. „Дык дам табе запіску з просьбай, каб прадалі табе, калі маюць, нейкія чаравікі”. Пайшоў я з гэтай запіскай у нашу вясковую краму. Прысутны там вясковы актывіст Карп Паўлючук, прачытаўшы запіску, сцвердзіў: „Кулакам нічога не прадаем” (мой хворы бацька меў дзесяць гектараў зямлі). Сказаў я завучу Вісаковічу, што ў вясковай краме не прадалі мне ботаў. „Тады мы пойдзем у арлянскую шавецкую арцель”, — вырашыў ён. У арцелі, у якой працавалі шаўцы яўрэйскага паходжання, на просьбу завуча прадалі мне чаравікі са свіной скуры. Хадзіў я ў новых чаравіках у школу. Настаўніца Лея Юнгерман, глянуўшы на мае кароткія штанішкі, з-пад якіх выглядалі голыя лыткі, сказала: „На дварэ мароз, а ты, дзіця, прастудзішся так слаба апрануты”. На другі дзень прынесла яна мне ў падарку цёплыя ваўняныя падкаленныя шкарпэткі.

Дасканала запамяталіся мне некаторыя вучні пятага і шостага класаў яўрэйскай нацыянальнасці: вучань-выдатнік Лейб Ляцкі, які ахвотна дапамагаў слабейшым вучням, Шыя Вернік, дасканалы самародны танцор, які нават у клас уваходзіў танцавальным крокам. Ніводная школьная ўрачыстасць не адбылася без беларускіх ці ўкраінскіх народных танцаў у яго дасканалым сольным выкананні. Было ў нашым класе двух блізнякоў — Хаім і Янкель Гальперны, сыны арлянскага рабіна. Былі яны так падобныя адзін на аднаго, што не толькі настаўнікі, але і мы, вучні, не маглі іх адрозніць. Хадзілі яны ў школу ў ад-

нолькавых касцюмчыках, кашулях і ботах і калі настаўнікі выклікалі Хаіма да дошкі, слабейшы вучань Хаім заўсёды выпіхаў да дошкі мацнейшага Янкеля. Блізюкі пастаянна мяняліся месцамі за партай.

Захоўваецца ў маёй памяці таксама прыгода, якую я меў на ўроку. Кіраўніцтва школы змагалася з рэлігіяй. Імкнулася яно прымусіць вучняў яўрэйскай нацыянальнасці да прысутнасці на ўроках у суботы. Многія вучні прыходзілі на заняткі, аднак не хацелі пісаць. Настаўнік беларускай мовы Пётр Кароткі спецыяльна зрабіў у суботу дыктоўку. Усе вучні ведалі, што я найлепшы ў класе па беларускай мове, таму што пісаў вершы па-беларуску і быў рэдактарам школьнай насценгазеты. Мой сябра па парце Янкель Шу махер звярнуўся да мяне з сардэчнай просьбай, каб я напісаў яму дыктоўку. Я паспяваў напісаць тое, што дыктаваў нам настаўнік, у двух сшытках — маім і Янкелевым. Калі Янкель аддаў настаўніку свой сшытак, Пётр Кароткі з недаверам запытаўся: „Ці гэта ты сапраўды напісаў?” Шу махер адказаў, што ён. Тады настаўнік выклікаў Шу махера да дошкі, загадаў узяць у руку крэйд і напісаць нейкі сказ на дошцы. Шу махер да крэйд нават не дакрануўся. І ўрэшце ён прывнаўся, хто яму напісаў дыктоўку. Настаўнік са злосцю паставіў нам абодвум двойкі. І я ледзь не заплакаў. Не захаваў я аднак крыўды ў сваім сэрцы да настаўніка. Быў жа ён маім першым настаўнікам, які падрыхтаваў мяне да пераходу ў маёй пэтычнай творчасці з польскай на беларускую мову. І калі нечакана надта хворы туберкулёзам Пётр Кароткі памёр у беластоцкай бальніцы, яго памяці я прысвяціў верш, які быў змешчаны ў школьнай насценгазеце.

Напісаў я будучы вучнем пятага і шостага класаў беларускай дзесяцігодкі ў Орлі цэлы сшытак вершаў, з якімі ўвесну 1941 года быў скіраваны на Алімпіяду дзіцячай творчасці ў Бельск-Падляшскі. Разам са мною паехалі ў Бельск Кірыла Філіманюк, мой сябра з Мора, які меў мастацкія здольнасці і намаляваў алейнымі фарбамі на палатне прыгожую карціну — лася на фоне палескага краявіду і мой дваюрадны брат Андрэй Грайка, які быў у нашай школе дасканалым дэкламатарам. На алімпіядзе выступіў ён з абшырным мастацкім творам рускага паэта Міхаіла Лермантава „Песня пра Івана Васільевіча...”. Варта прыгадаць, што Андрэй Грайка таксама піша вершы, з якімі выступае на беларускіх народных фестывалях і называюць яго „паэтам Арлянскай гміны”. Мне, на жаль, не дазволілі на алімпіядзе чытаць свае вершы, таму што журы не пазнаёмілася раней з іх зместам. Вершы ад мяне забралі, неўзабаве ўспыхнула вайна і яны ніколі ўжо да мяне не вярнуліся. Памяць

мая захавала тры вершы з гэтага сшытка, з пачатковага перыяду маёй паэтычнай творчасці.

Памяці Пятра Кароткага

*Сёння з песняю сіроўкай
Вестку нам прынёс прастор,
Што ў бальніцы беластоўкай
Пётр Кароткі ўжо памёр.*

*Ён гадамі маладымі
Свой жыцця закончыў век
І ніхто ўжо не падыме
І не скажа: Чалавек,*

*Ты паўстань, ты падымся,
Не пара, не памірай,
На жыццё ты азірніся,
З намі ў прышласць ты шагай.*

*Не, няма на свеце сілы
Каб яго к жыццю падняць,
З цёмнай вывесці магілы,
Я жыву — каб мог сказаць.*

Не думай ніколі, што ўмееш даволі

*Сустрэць можна вучня такога,
Што амаль не ўмее нічога,
А скажа: я ўсё разумею,
Не буду вучыцца, бо ўмею.
У кнігу заглянуць не хоча,
Таму што баляць быццам вочы,
Ды хваліцца толькі навокал,
Што знае выдатна ўрокі.
Каб ведаць усё на выдатна
Патрэбна вучыць акуратна,
За кнігі з ахвотаю брацца,
У веды ўсё больш паглыбляцца.
Каб гэтага вучням дабіцца*

*Патрэбна вучыцца, вучыцца.
Не думай, мой дружа, ніколі,
Што ты навучыўся даволі,
Ды толькі за кнігі бярыся,
Вучыся, вучыся, вучыся.*

Трактар

*З клубам дыму, пылу, пары
Трактар мерае абшары.
Зямлю пора стальным носам,
Хутка верцяцца калёсы.
Трактарыст вясёлы, Федзя,
З песняю наперад едзе
Толькі я на хвілю стану —
Уся зямелька заарана.
З клубам дыму, пылу, пары
Трактар мерае абшары.*

Як я не стаў мастаком

У верасні 1940 года быў я вучнем шостага класа беларускай дзесяцігодкі ў Орлі. Па-за школьнай праграмай праводзілася інтэнсіўная агітацыя за савецкую ўладу, за ўдзел моладзі ў піянерскай арганізацыі і камсамоле. Агітацыя трапіла ў сэрцы вучняў. Пераконваючым для мяне быў хаця б той факт, што ў даваеннай Польшчы я, вясковы хлапчук беларускай нацыянальнасці, не мог нават марыць аб сярэдняй адукацыі, а тут раптам адчыніліся мне насцеж дзверы дзесяцігодкі.

На працягу папярэдняга навучальнага года, калі быў я вучнем пятага класа, я настолькі вывучыў беларускую літаратурную мову, што пачаў пісаць на ёй вершы. Знаходзіўся я таксама пад аграмадным уплывам майго аднавяскоўца — Кірылы Філіманюка, пачынаючага мастака, які ўжо маляваў алейнымі фарбамі на палатне. Мой аднавясковец навучыў мяне наносіць сетку на нейкі малюнак ці партрэт з мэтай яго шматкратнага павелічэння. У школе выявілася, што меў я таксама мастацкія здольнасці, з рысавання заўсёды атрымліваў пяцёркі. Вельмі мне хацелася стаць у будучыні мастаком. Захапілі мяне асабліва партрэты. На падставе малой фотакартачкі я даволі ўдала нарысаваў партрэты сваіх бабулі і дзядулі.

Аднойчы трапіла мне ўрукі газета „Правда” з вялікімі партрэтамі членаў Палітбюро Цэнтральнага камітэта ВКП(б). Я такіх партрэтаў у сваім жыцці яшчэ ніколі

не бачыў. Усе асобына іх былі прыгожа апрануты, з поўнымі, акуратна пабрытымі каменнымі тварамі. На першым месцы быў партрэт Сталіна. Надта мне хацелася нарысаваць усіх прадстаўнікоў савецкай улады. Пачаў я здзісьняць свой замысел. Удалося мне на пачатак раздзіць аркушы рысавальнай паперы. Падчас зімовых канікул узяўся я салідна за працу і неўзабаве аформіў правядыра народаў і ўсіх яго сарапнікаў. Гатовымі партрэгамі заклеіў я ўсю сцяну ў бацькоўскай хаце, любючыся сваім мастацкім дасягненнем.

Неўзабаве здарылася нешта такое, што ўшчэнт разбіла мае мастацкія планы.

Дасканала замяталася мне прыгожая вераснёўская раніца 1940 года. Карыстаючыся вольным ад школьных заняткаў днём, я вырашыў дапамагчы ў палявых працах свайму кульгаваму бацьку. Запланавалі ў хаце вывозіць за вёску на поле гной пад асеннюю сяўбу. А вёска Мора аграмадная, даўжыня яе вуліцы звыш кіламетра. Загрузілі бацькі воз гноем і наша старая кабылка ледзь пацягнула яго ў поле. Толькі я паспеў выехаць з вёскі як раптам падкаціла да мяне аднаконная двухколка. Сышоў з яе брухаты, нізкага росту смуглявы мужчына ў уніформе савецкага афіцэра. Як неўзабаве я даведаўся быў гэта капітан Лейкін, дырэктар кафлянога завода ў Орлі, а адначасова савецкі палітрук, які быў экзекутарам абавязковых налогаў і агітатарам за ўступленне сялян у калгасы. Да вайны ў Орлі працавала прыватная кафлярня, уласнікамі якой былі браты Вайнштайны. Дасканалыя кафлі з Орлі экспартаваліся нават за мяжу. Саветы вывезлі Вайнштайнаў з сем'ямі ў глыб Расіі, а на іх месца назначылі прывезенага з Расіі Лейкіна.

І вось гэты Лейкін затрымаў мяне з фурай гною на дарозе і запытаў: „А ты чей будеш?” Я адказаў: „Шведаў”. „Тебе не навоз возить, сначала молотить надо, а потом сеять. Я вот к вам молотить еду. Возвращайся домой”. І як я не прасіўся, павярнуў ён маю кабылку назад да хагы. У вёсцы пачаўся рух. Лейкін прыгнаў да нас на панадворак бацьку майго школьнага сябра Кірылы — Несцера Філіманюка з матарам і малацілкай. Неўзабаве прыехалі грузавіком чырвонаармейцы з Орлі. Пачалася малацьба.

Змацілі ўсе жгнёвныя снапы ў клуні, зваялі вялікай збожжа, усыпалі яго ў прывезены салдатамі мяшкі і загрузілі імі аўтамабіль. І як не прасіла з плячам мая бедная мама стоячы перад Лейкіным на каленях і цалуючы яго боты, каб пакінуў хоць адзін мяшочак жгта на хлеб. Лейкін быў няўступчывы, адпіхнуў маці нагой сцвярджаючы: „Вы, проклятое кулачье, не подохнете, у вас есть ещё свои запасы!” Глянуўшы на майго сумнага кульгавага бацьку, які стаяў на панадворку на самаробнай дэравяжцы пад каленам, Лейкін закрычаў: „Закругил, замотал ногу

и думаеш, что нас обманеш! Ещё поедеш на белые медведи!” Аднак жа неўзабаве Лейкін даведаўся ад лекара, што мой бацька сапраўды хворы і перастаў ён пугаць нашу сям’ю вывазкай у Сібір.

Грузавік са збожжам і чырвонаармейцамі ад’ехаў у Орлю. За ім пакаціў Лейкін на сваёй аднаконнай двухколцы. Доўга яшчэ на панадворку нерухома стаяла мая мама і горка плакала. Вярнуўшыся дахаты, глянула са злосцю на насценнае савецкае палітбюро і са слязамі выгукнула: „То такія вы вызваліцелі” ды пачала на маіх вачах зрываць і таптаць маё першае мастацкае дасягненне. Я стаяў побач і таксама горка плакаў. Калі мая мама знаходзіцца ў такой роспачы, гэта доказ, што спасцігнула нас вялікае сямейнае няшчасце. Мы не „подохлі”, толькі асталіся без хлеба. Усю зіму елі гароховыя праснакі. Рысавальнага алавіка я ўжо болей не ўзяў у рукі, а каўкі смак гарохавай мукі чую ў роце да сёння.

Другое сутыкненне з акупантамі

Ужо другі раз, пасля верасня 1939 года, убачыў я пыхлівых гітлераўскіх салдатаў з закасанымі рукавамі гімнасцэрак, якія кінуліся да сялянскіх хат у пошуках яек, малака і кураціны.

Яшчэ да прыходу ў вёску гітлераўцаў пабег я з дванаццацігадовым брагам Пятром да пакінутага савецкімі салдатамі, з прычыны недахопу паліва, у полі насупраць нашага агарода вялікага савецкага танка. Улезлі мы ўсярэдзіну і спрабавалі зарадзіць снарад у дула гарматы, але гэта нам не ўдалося. Забралі мы з танка зімовую вопратку танкіста — зусім яшчэ новую ватовую куртку, ватовыя штаны і зімовую чорную шапку з абаранкамі, забяспечваючымі галаву ад удараў. Якое ж было наша здзіўленне, калі неўзабаве прыйшлі дахаты немцы, зрабілі вобыск і знайшлі наш ваенны трафей. Прычাপіліся да мяне, што я пераапрунуў савецкага танкіста ў цывільную вопратку. Забралі знойдзены мундзір і вывелі мяне на вуліцу з намерам захапіць з сабою. На вуліцы якраз паявіўся наш сусед Андрэй Аліфярук, які на працягу трох гадоў знаходзіўся ў нямецкім палоне падчас першай сусветнай вайны і нядрэнна ведаў нямецкую мову. Сусед пераконваў немцаў, што ён бачыў як я салдацкую вопратку савецкага танкіста нёс з поля і мяне, на вялікае шчасце, немцы адпусцілі дахаты. Гэты надта прыкры эпізод урэзаўся глыбока ў маю памяць на ўсё жыццё.

У гэты ж самы дзень немцы пачулі, што на хугары Башуноў раптам адазваўся матор. Неадкладна яны туды паехалі і ўбачылі, што гаспадар Лук’ян Башун, з суседам-чыгуначнікам Ткачуком памагалі савецкаму афіцэру пусціць у ход матацыкл, на якім ён сюды прыехаў.

Прыглядаўся гэтаму мой аднагодак Міхась Башун, з якім я вучыўся ў польскай пачатковай школе. Міхася Башуна і савецкага афіцэра гітлераўцы забралі з сабою, а беднягаў Лук’яна Башуна і суседа Ткачука немцы вывелі за вясковую агароджу ў поле, загадалі выкапаць сабе магільні і тут жа іх забілі. Шаснаццацігадовы Міхась Башун ніколі ўжо не вярнуўся дамоў. Аўдавелая Вольга, жонка чыгуначніка Ткачука, які паходзіў з вёскі Рыгораўцы, з двума малымі сынкамі і дачушкай, з цяжкасцямі дачакаўшыся канца гітлераўскай акупацыі, эмігравала ў Савецкі Саюз.

Вось такое было маё другое ўжо сутыкненне з крывавамі гітлераўскімі акупантамі пасля іх прыходу на тры гады на нашу шматпакутную зямельку. Захаваў я сваё жыццё толькі дзякуючы нашаму суседу — майму выратавальніку.

Мае чарговыя хваробы

Захварэў я ўвесну 1941 года, калі быў вучнем беларускай дзесяцігодкі ў Орлі. Узнікла гнойнае запаленне левай камеры сумежнай носа. Страшэнна распух мой інструмент дыхання і зласлівыя вучні сталі называць мяне крываносым. А што найгоршае — пачаў я адчуваць у рoце непрыемны гнойны пах і смак.

Пасля напаўнення гітлераўскай Германіі на Савецкі Саюз далучыўся да маіх хваробных клопатаў невыносны боль. Трэба было шукаць нейкага паратунку. Позняй восенню мой чулівы татка запрог у воз маладую кабылку, адзіную нашу карміліцу і адвёз мяне ў гайнаўскую невялікую бальніцу, што знаходзілася ля шашы пад самай Белавежскай пушчай.

Прыняў мяне доктар Ендрושчак, які дакладна агледзеў мяне і вырашыў неадкладна правесці аперацыю, нягледзячы на гэта, што не было ў бальніцы хірурга. Пачалася падрыхтоўка да аперацыі. Санітарка, якая прыехала з сям’ёю з Саюза ў Гайнаўку падчас савецкай тут улады і працавала ў бальніцы, зрабіла мне супрацінфекцыйны ўкол. Як пазней выявілася, гэты ўкол быў забруджаны і мая бедная ягадзіца так распухла, што чакала мяне чарговая аперацыя. А пакуль што паклікалі мяне ў суседні пакой, пасярэдзіне якога стаяў доўгі, нічым не прыкрыты стол, на які запрасілі мяне прылегчы на плячах. Паабапал стала стаялі лекары Ендрושчак і Стажынскі са звычайнымі долатам і малатком у руках. Распачалася аперацыя без абязбольвання. У верхняй маёй сківіцы выбівалі дзірку каб дастацца да хворай камеры. Боль быў невыносны і я безупынку горка плакаў. Пасля аперацыі адвялі мяне ў су-

седні пакой на ложка, на якім чакаў я аж даспее да аперацыі гнойны нарыў пасля няўдачлівага ўколу. Ляжаў я ў бальніцы тыздзень часу. Не сплючы ад болю ўночы быў сведкам, як на суседнім ложку спакойна паміраў сухотнік. І калі ўрэшце на гэтым самым стала доктар Ендрушчак прадзіравіў мне мой гнойны нарыў на ягадзіцы і гной забіў фантанам аж да столі мне раптоўна палягчэла і я ўжо мог адправіцца дамоў. У роднай хаце мой добры татка, які ў царскай арміі закончыў фельчарскія курсы, заструганым прутом упіхаў мне ў дзірку ў сківіцы намочаныя ў самагоне анучныя тампоны. На маё шчасце пааперацыйная дзірка зарасла, сківіца загоілася і я толькі страціў два зубочкі, якім падчас аперацыі перарэзалі карані.

Неўзабаве доктара Стажынскага і санітарку з сем'ямі немцы расстралялі ў Белавежскай пушчы за супрацоўніцтва з партызанамі, а доктар Ендрушчак выехаў з Гайнаўкі ў цэнтральную Польшчу.

Пасля выздараўлення напісаў я наступны верш:

Прымітыўная аперацыя

*У Гайнаўскім малым шпіталі,
На ўскрайку Белавежскай пушчы,
Падчас вайны аперавалі
Мяне Стажынскі і Ендрушчак.*

*Я малаток звычайны ўбачыў,
Дый долата падрыхтавана.
Я блізкі быў тады да плачу
І знерваваны нечувана.*

*Мне выбівалі дзірку ў косці
У верхняй сківіцы балюча.
Тады ўжо мроілася штосьці,
Пранізваў цела боль пякучы.
У хаце потым фельчар-татка
Рабіў анучныя тампоны,
Пасля спалохана, з аглядкай,
Іх насычаў ён самагонам.*

*Сядзеў я нейкі час у хаце,
О, чалавечае цяпленне!
Я толькі два зубочкі страціў,*

Якім перацялі карэнні.

Генацыд

Нападзенне гітлераўскай Нямецчыны на Савецкі Саюз найбольш занепакоіла яўрэйскае грамадства.

У чэрвені 1941 года армянская яўрэйская гміна налічвала 2000 асоб, што складала 70 працэнтаў жыхароў мястэчка. Яўрэі тут не праяўлялі аніякіх формаў супраціўлення адносна гітлераўскай дзейнасці накіраванай на іх вынішчэнне. Першым іх этапам у гэтым напрамку была ізаляцыя ў гета, створаным уздоўж Кашалёўскай вуліцы. Гета ў Орлі было часовае. Неўзабаве ўсіх яўрэяў з Орлі гітлераўцы пагналі ў гета ў Бельску-Падляшскім. Даведаўшыся аб гэтай сумнай падзеі пабег я ў Орлю развітацца з маімі сябрамі з беларускай дзесяцігодкі. У калоне я прыкмеціў Верніка Шыю, дасканалага самароднага танцора, які выконваўчы на сцэне беларускія і ўкраінскія народныя танцы прыдаваў бляск усім нашым школьным урачыстасцям. Пасля гэтага сумнага апошняга развітання са школьнымі сяброўкамі і сябрамі напісаў я верш прысвечаны памяці яўрэяў. З армянскіх яўрэяў ацалелі толькі тыя, што былі мабілізаваны ў Чырвоную Армію і не загінулі на фронце. Перажыў вайну, між іншым, Ёсель Збукці, які памёр у 1992 годзе і быў пахаваны ў Бельску-Падляшскім. Пасля вынішчэння яўрэйскага насельніцтва Орля апусцела. Васемсот беларусаў і некалькі дзесяткаў палякаў пачалі балюча аднаваць недахоп добрых рамеснікаў і гандляроў.

Абарванае дараванне

Памяці замучаных
гітлераўцамі яўрэяў
Шмат перажытага трывала
Памяць на заўжды захавала.
Помню, мой сябра Вернік Шыя,
Танец якому быў стыхіяй,
Нават у школьны клас на ўрокі
Ўваходзіў танцавальным крокам.
Цудоўны быў танцор-мастак!
Полька, лявоніха, казак
Выконваліся без памылак
З натхненнем, грацыяй, пачуццём.
Вайна, на жаль, зусім спыніла

*Не толькі талент, а й жыццё.
Як сёння, помню, ў канцы лета,
Ліквідавалі немцы ў Орлі гэта
І стомленых яўрэйў многа
Вялі ў апошнюю дарогу.
Ішлі дарослыя, малыя...
Ў калоне я прыкмеціў Шлю.
Мне сэрца сціснулася болем
Ад жахаў, што нясла няволя.
У такт павольных Шыі крокаў
Слязінкі капалі на шчокі.
Трагічны лёс — нагам заноза,
Іх рытміку забралі слёзы.*

Сядзеў я за столікам са сваімі паэтычнымі зборнікамі на беларускім народным фэсце ў Орлі побач запушчанай яўрэйскай сінагогі, у якую мяне вадзіў калісьці мой сябра па школьнай парце Янкель Шумахер, дзе я захапіўся аграмаднымі каляровымі ільвамі на сценах. Задумоўваўся я на фэсце над тым, што няма ў Орлі жывой яўрэйскай душы, якая б была зацікаўлена рэстаўрацыяй спаленай падчас вайны сінагогі — помніка мінуўшчыны і рэлігійнай святыні яўрэйскага насельніцтва, якое ад якоў тут пражывала.

Прагэст

У 1942 годзе пачалася ў нас масавая вывазка людзей, асабліва моладзі, на прымусовую бясплатную нявольніцкую працу ў Нямеччыну. Гэтая акцыя не абмінула і маёй вёскі Мора. Колькі ж аднавяскоўцаў, маіх сябровак і сяброў паехала туды, некаторыя ўжо беспаваротна, загінуўшы недзе ў віры страшэннай вайны. Колькі ж праліла слёз гэтая няшчасная моладзь і яе мацёркі пры развітанні!

Абмінуў мяне лёс гэтай моладзі толькі таму, што быў я адзіным гаспадаром пры кульгавым, непрацаздольным бацьку. Мне ўжо споўнілася тады сямнаццаць гадоў, а майму брату Пятру — толькі трынаццаць. Мелі мы адну, маладую кабылку. Зямля ў нас даволі цяжкая і ў яе апрацоўцы адзін конь плуга не пацягне. Таму трэба было спрагацца з шустрай кабылкай маёй цёткі Аляксандры, удавы з тройкай малых дзяцей. Мы таксама ёй дапамагалі ў гаспадарцы.

Вывазку ў невядомае маіх аднавяскоўцаў перажыў я так балюча, што не мог гэтага не выразіць у вершы. Напісаў я гэты верш на рускай мове, таму што аднасяльчане, асабліва старэйшыя, лепш ведалі ру-

скую мову чым літаратурную беларускую, бо яны вучыліся ў царскай прыхадской школе. Пісаў я гэты верш з думкай, што з яго зместам пазнаёмяцца жыхары маёй вёскі Мора. Таму хочацца мне прыгадаць сёння змест гэтага верша.

Друзьям на прощание

*Расцветает жизнь наша младая,
Как созревший цветок отцветёт.
Наша юность прекрасна, золотая,
Лишь в печальное время идёт.*

*Мы наделены горькой судьбою,
Довелось жить в недобрый нам час,
Когда мир весь охвачен войною,
Новых жертв требует от нас.*

*Разъярённый наш враг выгоняет
Вас отсюда, с деревни родной.
Кто родимый дом отчий бросает
Слёзы льёт он с печалью, тоской.*

*Слышу горький ваш плач и рыдания,
С вас никто в день отъезда не рад.
Дорогие друзья, до свидания,
Дай вам Бог возвратиться назад.*

Перапісаў я гэты верш прыгожа, а галоўнае разборліва і пачаў задумоўвацца, што зрабіць каб стаўся ён агульнавядомым. З брагам майго швагра, Юркам, пастанавілі мы вывесіць гэты верш на сцяне будынка нядзеючай школы, у якой не так даўно я вучыўся. Не мелі мы кнопак і таму давлялося прыбіць верш да сцяны чатырма цвікамі. Зрабілі мы гэта ноччу, каб ніхто не ўгледзеў. Верш не быў падпісаны маім прозвішчам, аднак і так усе ў вёсцы ведалі, хто тут піша вершы. Пацяшала мяне, што на працягу трох дзён красаваўся мой верш на сцяне школы. Потым нехта зняў яго так далікатна з цвікоў, не пакідаючы аніводнага кавалачка паперы і відавочна забраў яго з сабою. Аднак я да сёння не ведаю, які далейшы лёс майго верша.

Па сваёй наіўнасці не ўсведамляў я таго, што гэты верш мог нехта ўслужлівы перадаць паліцаям у Орлю. Вядома, што магло мне пагра-

жаць за „разъярённага вора” з боку азвярэлай гітлераўскай улады. На маё вялікае шчасце так не сталася і змест гэтага верша захаваў я ў сваёй памяці і сэрцы да сёння.

Партызаны

Немцы, якія размясціліся ў Орлі, панічна баяліся атакі партызан, асабліва тых з Белакежскай пушчы. Акупанты дасканала ведалі, што асноўнай базай варожага падполля з’яўляліся савецкія салдаты і афіцэры, якія не паспелі адысці на ўсход у чэрвені 1941 года. Нашы вёскі атрымалі загад утрымліваць начныя варты і інфармаваць нямецкія ўлады аб паяўленні ў іх партызан.

Сямён Кендысь, жыхар вёскі Мора, якога хага знаходзілася ў канцы вёскі, побач Крывятыч, супрацоўнічаў з немцамі. Яны на значылі Кендыся камендантам начной вясковай варты і далі яму вінтоўку да абароны. Кендысь распарадзіўся, каб у двух канцах вясковай вуліцы, даўжыня якой звыш кіламетра, павесіць на галінах дрэваў кавалкі чыгуначных рэек, якіх звон ад удараў вартаўнікоў падчас прыходу ў вёску партызан павінен выклікаць усеагульную трывогу. Вясковы камендант далажыў немцам, што сасновы лясок, у якім была палоска і маіх бацькоў, ля вясковых могілак, перапшкджае яму назіраць за палявой дарогай. Партызаны ў гэтым лясочку могуць рыхтавацца да раптоўнага ўваходу ў вёску. Немцы неадкладна сагналі людзей да зніштажэння маладняку.

Партызаны ў вёску завіталі нечакана ў цёплую веснавую ноч. Начныя вартаўнікі не паспелі нават ударыць у рэйкі на трывогу ды наогул след па іх прастыў і ніхто іх не бачыў.

Пачулі мы раптам з прасоння моцны грукат у дзверы нашай хаты. Першым падняўся з пасцелі мой кульгавы бацька, які ўдараючы дзеравяшкай аб падлогу энэргічна пайшоў адкрываць дзверы. Дахаты ўвайшло двух мужчын ва ўніформе савецкіх салдат з аўтаматамі. Адзін з іх азваўся на чысцейшай рускай мове: „Мы голодные партизаны. Чем можете нам помочь?” Мая мама падала салдату вялікі бохан свежага аржанага хлеба. Салдат прыняў хлеб, падзякаваў, усміхнуўся і з сябрам выйшлі з хаты. Якое ж было наша здзіўленне, калі раніцай, на парозе нашай хаты ўгледзелі мы пакінуты салдатамі наш бохан хлеба. Усю нашу сям’ю раптам ахапіў страшэнны страх. „А можа гэта немцы пераапанутыя ў мундзіры савецкіх салдат прыйшлі даведацца ці мы падтрымліваем партызаншчыну?” — азваўся з сумам наш бацька. Аднак калі мы неўзабаве выйшлі з хаты на вуліцу даведаліся, што гэта былі сапраўдныя савецкія партызаны, якія ў нашых суседзяў, багацей-

шых у вёсцы гаспадароў заладавалі добра цэлы воз і хутка ад'ехалі. І тады мы зразумелі, што партызанам відавочна шкада стала нашага кульгавага бацькі, калі яны пакінулі падораны ім бохан хлеба.

Праз гадзіну пр'ехалі з Орлі немцы, якіх відавочна паведаміў напалоханы партызанамі вясковы камендант Сямён Кендысь. Партызаны да раніцы ізноў схаваліся пад кронамі дрэў Белавежскай пушчы, куды не адважваліся пранікнуць акупанты. А тыя з Орлі паклікалі да сябе на дослед усіх тых гаспадароў, чые хаты наведалі партызаны. На маё сцвярджэнне, што партызаны ўзялі ад нас толькі бохан хлеба, было да мяне грознае пытанне: „Самі ўзялі, ці ім далі?” Я ўпэўнена адказаў, што хлеб узялі са стала.

Найгорш немцы абыйшліся з начнымі вартаўнікамі, якія не паднялі трывогі. Пацярпелі яны цялеснае пакаранне, пасля якога ледзь прываклаіся дахаты.

Калі з фронтам ізноў прыйшлі саветы, яны арыштавалі Сямёна Кендыся, які ўжо ніколі не вярнуўся ў вёску.

Савецкія песні

На працягу двух школьных гадоў у савецкіх школах навучылі нас шмат папулярных савецкіх песень. Часта мы іх спявалі ў нашых вёсках. Падчас гітлераўскай акупацыі не працавала нашая вясковая школа, не было таксама навучання і ў мястэчку Орлі. У познеасенні і зімовы час падростаючая вясковая моладзь мела многа вольнага часу. Нашы дзяўчаты пралі на калаўротках лён і воўну на вопратку цэлай сямейцы. Збіраліся яны па чарзе ў вясковых хагах і працуючы да позняй ночы гутарылі аб розных справах і спявалі беларускія народныя і рускія савецкія песні. На гэтыя дзявочыя вячоркі прыходзілі таксама вясковыя хлопцы, якія жартавалі, расказвалі анекдоты і выконвалі разам з дзяўчатамі вядомыя ім песні. Хлопцы так разавочваліся песнямі што спявалі іх яшчэ на вуліцы пасля вячоркаў. На ўсё жыццё запаматалася мне адно такое харавое выступленне маладых хлопцаў на вуліцы вёскі Мора. Паспелі мы дайсці са спевам савецкіх папулярных песень да паловы вёскі, калі нечакана накінуліся на нас немцы з мясцовымі арлянскімі паліцаямі. Папаў я якраз у рукі арлянскага паліцая Юзіка, які ў даваенны час шыў мне першыя ў маім жыцці боты. Тоўк ён мяне прыкладам вінтоўкі і ўжо ляжачага на вясковым бруку таптаў ботамі прыгаворваючы: „Odechce ci sik, iajdaku, gaz na zawsze n̄riewania kasapskich piosenek”. Ледзь я вырваўся з рук страшнага ката і дапоўз на панадворак сваёй цёткі Аляксандры. Усё маё цела было ў баючых сіняках і некалькі дзён я зусім не мог працаваць. І калі я толькі

пачуў у жыцці папулярную савецкую песню, заўсёды прыпаміналася мне гэтае страшэнна болючае пакаранне за яе выкананне.

Штучныя кветкі

Іван Грайка, жыхар вёскі Пашкоўшчына, што каля Бельска, аўдавеў пасля першай сусветнай вайны, астаўшыся з малым сынам Максімам. Неўзабаве пачаў ён шукаць сабе новую жонку, якая б памагла ў гаспадарцы і занялася выхаваннем пасынка. Спадабалася яму якраз мая цётка, родная сястра майго бацькі, Матрона. У хуткім часе адгулялі вясельле.

Цётка ўсё жыццё не магла прабачыць мужу яго ашуканства: не прызнаўся што ён удавец, а тым больш што мае ён сыночка, якога нават вывез з хагы да сваякоў на час агляду цётчынымі бацькамі яго гаспадаркі і вясельля. Аднак цётка, даведаўшыся што мае пасынка, памірылася з гэтым сцвярджаннем: „З кім Бог спалучыў у царкве — з тым трэба жыць”.

Іван Грайка быў прыстойным, вясёлым і гаваркім мужчынам. Надга любіў пагасцяваць. Прымаў людзей у сваёй старэнькай хаце і адведваў сваякоў у розныя царкоўныя святы. Штогод прыязджаў ён з жонкаю да маіх бацькоў у Мора ў вялікае парафіяльнае свята Анны. Любіў крышку выпіць за гасцінным сталом і па кілішку расказваў вясёлыя анекдоты і спяваў народныя песні.

Цётка нажыла з ім трое дзяцей, а тое чацвёртае — пасынак — было заўсёды найгоршым у сям’і.

Максімка быў дзіцём надзвычай спакойным і чулівым, мірыўся ён заўсёды з найгоршым. Міналі гады і вырас ён на стройнага кавалера. І замест захапляцца прыгожымі дзяўчагамі, яго запаланіла навакольная прырода, асабліва кветкі, якія ён пачаў рабіць умелымі рукамі з каляровай паперы. Ён праявіў мастацкія здольнасці, яго штучныя кветкі выглядалі быццам жывыя.

Ён, як і ўсе члены сям’і, былі надзвычай набожнымі, пастаянна хадзілі ў святочныя дні ў парафіяльную царкву ў Орлі. Неўзабаве ўсе царкоўныя іконы ў Орлі былі ўпрыгожаны кветкамі Максіма. Па гэтыя цудоўныя кветкі прыходзілі і прыязджалі жанчыны з навакольных вёсак. Заахвоцілі яны Максіма таксама да вырабу папяровых заслон на іконы, што знаходзіліся ў кожнай сялянскай хаце. Ён і тут аказаўся дасканалым майстрам. Кожная папяровая заслона была ўпрыгожана ўмела выразанымі жамчужнымі ўзорамі і размалявана цудоўнымі рознакаляровымі, быццам жывымі кветкамі.

Напярэдадні другой сусветнай вайны Максім стаўся ўжо слаўным ва ўсёй ваколіцы. Заўсёды хтосьці яго наведваў дзеля выканання кветак ці заслон на іконы. Ён ніколі не адмаўляўся. Грошы браў толькі на паперу, не лічачыся зусім са сваёю працай, якую заўсёды выконваў з вялікім задавальненнем і натхненнем. І не рабіў гэта коштам розных прац у гаспадарцы, якія Максім заўсёды ахвотна выконваў, не азіраючыся на сваіх малодшых братоў і сястру.

Варта тут прыгадаць аднаго з гэтых братоў, Андрэя, майго аднагодка, з якім я вучыўся ў даваеннай польскай школе паўночнай і ў беларускай дзесяцігодцы ў Орлі. Быў ён выдатнікам, дасканалым дэкламатарам, выступаючым на ўсіх школьных урачыстасцях. Шкада, што спыніў ён далейшую навуку. Дажывае ён свой век на хутары ў Пашкоўшчыне і маючы літаратурныя здольнасці ў вольныя ад працы хвіліны піша неблагія вершы на польскай і беларускай мовах, з якімі выступае на народных беларускіх фестывалях.

Падчас гітлераўскай акупацыі моладзь нашых беларускіх вёсак масава вывозілі на прымусовыя працы ў Нямеччыну.

Бацькі, ахоўваючы сваіх малодшых дзяцей, згадзіліся выслаць у Нямеччыну пасынка, Максіма.

Зрэдку прысылаў ён дахагы весткі аб сваёй цяжкай працы ў нямецкага баўэра.

Максім дамоў з Нямеччыны не вярнуўся. Калі прыйшоў туды фронт яго, як беларуса, прызвалі ў Чырвоную Армію і ён загінуў у баях з гітлераўцамі.

Зацёрлася ўжо таксама ў ваколіцы памяць аб яго цудоўных штучных кветках і заслонах на іконы, выкананых умелымі рукамі самароднага таленавітага мастака.

Сашнікі

Падчас вайны таксама і ў сялянскім побыце быў вялікі недахоп усяго, у тым ліку жалеза і сталі на прылады неабходныя для апрацоўкі зямлі. На адкладні і сашнікі да плугоў надзвычай здольныя сяляне раздаўблі, як гэта кажуць да костачак, аграмадны савецкі танк, які адступаючы перад немцамі салдаты пакінулі ў полі з прычыны нястачы бензіну. Пакуль танк стаяў яшчэ някранутым, вясковыя дзеці, у іх ліку таксама і мы з братам, неаднойчы ўлазілі ў бранявежу, спрабуючы выстраліць з гарматы, скіраванай дулам якраз у напрамку вёскі Мора. Шчасце, што не ўдалося ім здзейсніць іх дзіцячай задуму. Маглі б нарабіць многа бяды ў вёсцы.

На вялікі жаль не ўдалося мне здабыць нават кавалачка гэтага трафейнага танка, у якім быццам бы і ўдосталь жалеза і сталі. Сашнікі на цяжкай камяністай глебе так ужо збіліся, што мясцовы каваль адмовіўся іх вастрывць. Трэба было шукаць цвёрдай сталі на новыя сашнікі.

Пасвіўшы кароў ля чыгункі, што прабягала каля вёскі Мора, якая толькі ў дзевяностыя гады мінулага стагоддзя аказалася нерэнтабельнай і яе ўлады ліквідавалі, прыкмеціў я, што ў вагоне, які саветы, адступаючы перад немцамі скінулі з рэек на адхон, каб прачысціць праезд цягнікам, знаходзяцца буферы са сталёвымі плоскімі пружынамі ўсярэдзіне. Падумаў я тады, што з такой пружыны можна зрабіць некалькі сашнікоў. Агледзеў тады дакладна, у які спосаб можна выняць з буфера такую пружыну.

Неўзабаве надумаліся мы з братам пайсці да гэтага вагона. Захапілі з сабою адпаведныя прылады: молат і сталёвы шпень, да выбіўкі з буфера сталёвай загычкі.

Брат трымаў шпень на загычцы, а я ўдараў у яго молатам. Нарабілі страшэннай гаманы.

Раптам у перапынку паміж ударамі молата пачуў я звон чыгуначнай маторнай дрызіны. Паспеў я толькі азірнуцца, а яна была ўжо каля нас. Дрызнай ехала двух нямецкіх вайскоўцаў з аўтаматамі. Мы з братам раптоўна шмыганулі ў густыя карчы, што раслі побач чыгункі. Прыпалі да зямлі. Над намі правінула аўтаматная чарга. Дрызіна не запымаўшыся паехала далей у напрамку Бельска-Падляшскага. Праляжалі мы ў кустах хвіліну і калі замоўк звон дрызіны падняліся і выйшлі з кустоў. Шкада было адрачыся сталёвай пружыны, што ўжо амаль знаходзілася ў нашых руках. Хуценька выбілі да канца загычку з буфера і дрыжачымі яшчэ ад перапуду рукамі выцягнулі на вонкі пружыну. Наша шчасце было бязмежнае. Подбегам ішлі да хагы несучы нашу здабыву, з якой мясцовы каваль зрабіў нам некалькі сашнікоў. Хапіла іх нам аж да канца вайны.

Часта пры сустрэчы ўспамінаем з братам гэтае здарэнне паўвекавой даўнасці. За ўкрадзеную пружыну ледзь не паплаціліся мы сваім жыццём.

Цыстэрна

Нягледзячы на ваеннае становішча таксама і ў нашы беларускія вёскі праціскаўся нясмела, выкліканы і ваеннымі дасягненнямі, прагрэс. Паявілася ў вёсцы малатарня з маторам. Жыхару вёскі Мора, Несцеру Філіманюку, пашчасціла. Напярэдадні другой сусветнай вайны ўдалося яму купіць у растэрміноўку ў гандлёвай канторы даваеннай Польшчы малатарню з маторам. Сяляне, каб не ступаць цэпам у клуні праз усю зіму, былі зацікаўлены змалаціць маторам прынамсі жыта і пшаніцу. Была даволі

вялікая чарга ахвотных да гэтай малацьбы. Галоўнай справай сталася здабыча бензіну для матора. Існавала вялікая нястача бензіну, праглынаў яго амаль поўнасьцю ўсходні фронт. Некаторыя сяяне ўтрымлівалі гандлёвыя сувязі з немцамі. Немцы прывозілі ў вёску бензін і папяросы, узамен за сала, яйкі і самагон. Я не меў такіх сувязей і таму шукаў іншых спосабаў здабыцця бензіну.

Даведаўся я, што Чырвоная Армія, адступаючы ў 1941 годзе перад немцамі на чыгунцы пры Арляныцы скінула з рэек на адхон цыстэрну з бензінам, каб прачысьціць дарогу цягнікам. Скінутая з рэек цыстэрна стаяла на адхоне зверху ўніз і не ўдалося саветам выпампаваць з яе ўсяго бензіну. Астаўся ён у ніжняй частцы цыстэрны.

Калі прайшоў фронт, а ў нашай вёсцы не было ўжо немцаў, я з дванаццацігадовым тады братам Пятром, захапіўшы посуд і кавалак гумавай трубкай, пабеглі ўздоўж чыгункі туды, дзе ў адлегласці чатырох кіламетраў ад нашай вёскі стаяла на адхоне цыстэрна. І калі мы ўжо былі на месцы пачаліся спрэчкі, хто з нас палезе ў сярэдзіну цыстэрны. Я намаўляў свайго брата, каб ён гэта зрабіў, сцвярджаючы, што ён быццам за мяне спрыпнейшы. Мой брат па жалезнай драбінцы, што знаходзілася ў цыстэрне, спушціўся ўніз. Я падаў яму посуд і гумаваю трубку. Бензіну, як мы ўжо раней даведаліся, не было столькі, каб можна было зачэрпнуць яго посудам. Брат, апусціўшы адзін канец трубкай ў бензін, а другі яе канец узяў у рот і пацягнуў у сябе паветра. Неўзабаве бензін пацёк у наш посуд. Мінула крыху часу пакуль мой брат напоўніў пасуду бензінам. Аказалася, што ўнутры цыстэрны сабралася многа ўдушлівых газаў і брат пачаў раптам крынаць, што ён задыхаецца з-за недахопу паветра. Я з цяжкасцю выцягнуў брата вонкі. Прылёг ён на траву і пачаў страшэнна ванітаваць і наракаць што ён нічога не бачыць. Я страшэнна перапужаўся. Аднак палез у сярэдзіну цыстэрны, каб забраць посуду з бензінам. Брат, паляжаўшы з паўгадзіны, крышку акрыў і падняўся на ногі. Паступова сыходзіла цемра з яго вачэй. Я ўзяўся несці посуд з бензінам, а брат зусім ап'янеў, ледзь плёўся за мною.

Даходзіўшы да вёскі прыкмецілі мы раптам, што ў нашым садзе, за старым плотам ляжаць чырвонаармейцы з абапёртымі на жордку дуламі аўтаматаў. Салдаты паклікалі нас да сябе.

— Зачем вы шляетесь? — адазваўся грозна адзін з іх.

— Тут вась наша хага, — паказаў я рукою.

— А что вы несёте?

— Это добычный бензін. Надо нам молотить рожь, — сцвердзіў я.

Салдаты адпусцілі нас дахагы. Была гэта разб'ітая немцамі часць Чырвонай Арміі, якая прабівалася на ўсход. Салдаты даведаліся адсялян, што

немцы знаходзяцца ў суседняй вёсцы Старое Беразова. Адправіліся туды ноччу. Немцы спалі, нічога не спадзяючыся. Раптам пачулае і ў нашай вёсцы „ура!“ падняло немцаў на ногі. Пачалася страшэнная разня, крыва-вая рукапашная барацьба, у якой загінулі амаль усе савецкія салдаты. Толькі адзінкам удалося прабіцца далей. Загінула таксама і многа немцаў.

Сваю злосць немцы сагналі на ў нічым невінаватай вёсцы, якую поўна-наско спалілі, адыходзячы далей на ўсход. Трафейнага бензіну хапіла нам, каб узімку 1941 года змалаціць усё збожжа ў клуні.

Бясконныя

Наблізіўся фронт. Немцы неўзабаве адступілі, а іх месца заняла Чырвоная Армія. Байцы разбегліся па панадворках, усё чагосьці шукаючы. У нашай канюшні ўгледзелі маладую кабылку, якая ім надта спадабалася. Неўзабаве вывелі яе на панадворак. Як не прасілі мае бацькі, каб ім пакінулі адзіную нашу карміліцу, аднак усе іх мальбы былі безрэзультатнымі.

„Мы вам доставім другую лошадзь”, — пацешыў бацькоў салдат. І сапраўды, неўзабаве прывялі салдаты на наш панадворак высачэзнага, бельгійскай пароды каня, які ўжо ледзь перасоўваў ногі.

„Конь измучен, — азваўся салдат, отдохне́т немного і будзеце ім пахатъ как трактором”. Аграмаднага каня мы ледзь увалаклі ў канюшню. Адны суткі ён прадрамаў стоячы над жолабам, не пакаштаваўшы нават аброку. У другія суткі прылёг ён і ўжо болей не падняўся.

Задраў капыты, як гэта гаворыць народная пагаворка. Трэба было, завязаўшы вяроўку за заднія ногі, галубкай выцягваць аграмадзіну з канюшні. І так асталіся мы без цяглавой сілы.

Саветы, кажа бацька, адступаючы перад немцамі забралі нам варанога каня, а кабылку забралі ізноў прыйшоўшы да нас. Таму трэба да іх звяртацца за дапамогай. Я таксама паверыў у дабрадзейнасць Чырвонай Арміі і вырашыў адправіцца бліжэй фронту ў пошуках якога-колечы каня. На пачатак прысеў я за стол напісаў верш-просьбу веручы, што яго змест некага крапе за сэрца.

Прощу сердечно, помогите!

*Жили в деревне небогато,
Жили с лошадкою одной,
Лошадку взяли нам солдаты
З какой-то части фронтовой.*

*Как жить без лошади? — Не знаю,
Без лошади ведь — как без рук.
Отец хромой, уж не хозяин,
Хозяинчатъ мне надо вдруг.*

*Какой, скажите, земледелец
Я, иль измученная мать?
Мы без лошадки неужели
Можем хозяйничать, пахать?*

*Прошу Вас очень, извините
Неугомонного меня,
И умоляю, подарите
Какого-либо мне коня.*

З гэтым вершам за пазухай я басанож адправіўся ў напрамку гарматняга гулу. Чым больш я набліжаўся да яго, тым хутчэй уцякаў ад мяне фронт. Пасля некалькіх дзён я апынуўся аж пад Ломжай, якая яшчэ знаходзілася ў нямецкіх руках. Помню, адвячоркам затрымаў мяне савецкі атрад. Яго камандзір, лейтэнант, ужо ад мяне не адступіўся.

„Поведём тебя в штаб”, — сказаў ён грозна. Гэты штаб знаходзіўся ў нейкай вёсцы, да якой было мо гадзіну хады. Увялі мяне ў сялянскую хату.

„Привёл я шпиона, товарищ полковник”, — адрапартаваў лейтэнант. Па маім целе прабеглі дрыжыкі. Лейтэнант выйшаў з хаты. Палкоўнік дазволіў мне прысесці ў крэсле. Пачаў распытваць хто я і чаго шукаю ля фронту. Я расказаў усё ў падрабязнасці. Потым выняў з-за пазухі свой верш і падаў яго палкоўніку. Той даволі ўважліва прачытаў і ўжо ўсміхаючыся прамовіў:

„Да, вижу, ты способен, парень. Но лошади мы тебе не дадим”. Я адважыўся сказаць: „А может, хотя б какую-нибудь легко раненую, мы её вылечим”.

„Раненые лошади съедают фронтовики”, — адказаў мне шчыра рослы палкоўнік.

„Отправляйся домой и вступиай в колхоз, там не нужны лошади, трактор вспашет землю. Советую больше не шляться возле фронта”. Пасля гэтых слоў паказаў мне рукою дзверы. Я выйшаў на панадворак, а потым за вёску. Знайшоў ля дарогі капіцы летняй атавы. Тут нейк крыху супакоіўшыся прадрамаў да раніцы. Страшэнна балелі намучаныя ногі. Ранкам, апынуўшыся на шашы, змог упрасіцца ў шафё-

ра ваеннага грузавіка падвезці мяне крышку. Даехаў аж да Замбрава. Адтуль ужо пашчасціла дабрацца другім грузавіком у Беласток, а потым у Бельск-Падляшскі. З Бельска ўжо пехагою дабрэў да сваёй вёскі. Бацькі вельмі ўсцешыліся што вярнуўся дамоў і не пытаўся, чаму без каня.

У такіх вельмі складаных умовах, калі мы былі бясконнымі, бацькі згадзіліся на маю вучобу ў Беларускай гімназіі ў Гайнаўцы, а самі неўзабаве сапраўды ўступілі ў калгас — прадукцыйную спудзельню — што арганізавалася ў вёсцы Мора.

КАМУНІКАТ.ORG